

۱۷۱۶

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

موضوع :

علل فروپاشی نظام سلجوقیان بزرگ

استاد راهنما :

دکتر محمد اسماعیل رضوانی

استاد مشاور :

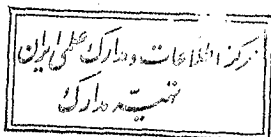
دکتر علی اصغر مصدق رشتی

نگارش :

حجت‌الله ایزدی

مردادماه ۱۳۷۲

۴۲۷

فهرست مطالب

صفحه	موضوع
۱	تـ مقدمه
۵	نقد و بررسی منابع — فصل اول :
۲۶	نگاهی گذرا به تاریخ سلجوقیان بزرگ
۲۶	— نژاد پادشاهان سلجوقی
۲۶	— ورود ترکان سلجوقی به خراسان
۲۷	— استقرار سلجوقیان در ایران سلطنت طغرل بک و جانشینان ^{نش} — فصل دوم :
۴۷	تاء شیر اختلافات درونی سلسله سلجوقیان در فروپاشی حکومت آنها
۴۸	— دوران اتحاد و وفاق بین اعضای خاندان سلجوق
۴۹	— ریشه‌های اختلافات و تاء شیر آن در تضعیف قدرت سلجوقیان ^ن — فصل سوم :
۶۲	تاء شیر روابط سیاسی سلجوقیان با خلفای عباسی در فروپاشی حکومت آنها
۶۵	— دوران هم‌آهنگی و احترام متقابل
۶۹	— دوران تیرگی روابط — فصل چهارم :
۷۸	ورود اقوام ترکمان به ایران و نقش آنها در نابسامانی اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران
۷۹	— خاستگاه ترکمانان و علت ورود آنها به ایران

- ۸۱ - ابتدای ورود ترکمانان به داخل ایران
- ۸۲ - ورود ترکمانان سلجوقی به ایران و کیفیت کشورگشایی آنها
- فصل پنجم :
- ۹۱ نقش اسماعیلیان نزاری در فروپاشی نظام حکومتی سلجوقیان
- ۹۱ - زمینه‌های پیدایش اسماعیلیان نزاری
- ۹۹ - نگاهی گذرا به سیر تاریخی حکومت نزاریها در قسلاخ
- ۱۰۵ - ضربه‌هایی که اسماعیلیها بر حکومت سلجوقیان وارد ساختند
- ۱۱۰ - افول مبارزات
- فصل ششم :
- ۱۱۲ اقطاعداری و تاءثیرات اقتصادی - سیاسی آن در فروپاشی حکومت سلجوقیان
- ۱۱۲ - سابقه تاریخی اقطاعداری
- ۱۱۸ - تحول اقطاعداری در زمان سلجوقیان
- فصل هفتم :
- ۱۳۳ نقش اتابکان و امرا در فروپاشی نظام سلجوقیان
- ۱۳۳ - شکل‌گیری نهاد اتابکی
- ۱۳۵ - سلسله‌های اتابکی
- ۱۳۸ - منصب امیر حاجبی
- ۱۳۹ - اقدامات قدرت‌طلبانه امیران و اتابکان و تاءثیرات آن بر نظام سلجوقیان
- ۱۴۷ - نتیجه
- ۱۵۴ - فهرست منابع

ترکان سلجوقی پس از ورود به ایران موفق به تشکیل حکومت مقتدر^ی شدند که از کاشغر تا دریای مدیترانه را زیر سلطه خود داشت در این هنگام ایران نه تنها مرکز سیاست گذاری تمام ایالات وفادار به خلیفه عباسی بود، بلکه پادشاهان سلجوقی بعنوان پرچمداران لشکریان اسلام در بیشتر مرزهای قلمرو اسلامی حاضر شده و به خصوص در گرجستان و آسیای صغیر مناطق جدیدی از جمله انطاکیه را فتح کردند. در سایه یکپارچگی و امنیتی که در زمان اقتدار حکومت سلجوقی ایجاد شد از جهات مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تحولات چشمگیری در ایران صورت گرفت. سلجوقیان پس از آنکه قریب نیم قرن این امپراطوری وسیع را اداره کردند، دچار مشکلات مختلفی در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شدند. آنها در سده دوم حاکمیت خود پس از حدود یک قرن دست و پنجه نرم کردن با این مشکلات نه تنها نتوانستند راه حل های مناسبی پیدا کنند، بلکه در نهایت خود مغلوب شده و با شکست طغرل سوم در سال (۵۹۰ ه.ق) از نیروهای متحد امرای طغیانگر و علاءالدین تکش خوارزمشاه نظام سیاسی آنها فرو پاشید.

هدف از تنظیم این پایان نامه تعیین علل اصلی فروپاشی نظام سیاسی سلجوقیان بزرگ است، که مرکز حکومت آنها در عراق عجم بود. از آن جهت موضوع فوق بعنوان پایان نامه تحصیلی انتخاب شد، که جای آن در میان تحقیقهای انجام شده در این برهه از تاریخ ایران خالی است، زیرا اگر چه در بعضی از موضوعهای تاریخی این دوره بررسیهایی انجام شده، اما هنوز زمینه ها، علل و عوامل فروپاشی حکومت سلجوقیان تدوین نشده است و این سؤال که امپراطوری عظیم سلجوقیان چرا و چگونه فرو پاشید، بطور مشخص مطرح می باشد.

در نگارش متن حاضر بیش از آنچه برای پیگیری اهداف تحقیق ضرورت دارد به سیر تاریخی حوادث پرداخته نشده است، بلکه بیشتر سعی شده است تا عوامل اساسی انقراض نظام حکومتی سلجوقیان ریشه یابی و تعقیب شود. کار تحقیق در باره تبیین و تدوین عوامل تاریخی خیلی بیشتر از تاریخ نگاری احتیاج به تحقیق و بررسی منابع دارد و در بسیاری از موارد مطالبی از کتب غیر تاریخی حتی اخلاقی و عرفانی مورد استفاده قرار گرفته است که دست یافتن به آنها در متون تاریخی به راحتی میسر نیست. چون علل فروپاشی در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مورد توجه بوده، ناچار منابعی گوناگون علاوه بر کتب تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است. مبنای این تحقیق منابع کتابخانه ای بوده و سعی شده است شواهد دقیقا "از منابعی نقل شود که در زمان مورد بحث شکل گرفته اند و در مواردی که ضرورت آن در قسمت نقد منابع بیان می شود از منابع دست دوم و مطالعات نیز استفاده شده است.

پس از بررسی مقدماتی منابع عوامل ذیل به عنوان علل اصلی فروپاشی نظام حکومتی سلجوقیان تشخیص داده شده که در این پایان نامه سعی در تدوین و تعیین نقش این عوامل شده است. این عوامل عبارتند از:

الف - تاء شیر اختلافات درونی سلسله سلجوقیان در فروپاشی حکومت آنها هنگامی که سلجوقیان از رود جیحون گذشته و وارد خراسان شدند پس از یک دوره کوتاه وفاق و اتحاد، شروع به مقابله با یکدیگر و مخالفت با قدرت مرکزی کردند. این مخالفتها منجر به درگیریهای خونینی شد که تا پایان حکومت سلجوقیان ادامه داشت. علل، چگونگی و تاء شیر این درگیریها در به ضعف کشیده شدن اقتدار سلجوقیان در فصل دوم متن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

ب - ورود اقوام ترکمان به ایران و نقش آنها در نابسامانی اوضاع

سیاسی - اجتماعی ایران

ورود اقوام ترکمان به ایران که از سال (۳۷۵ ه.ق) شروع شده بود با به قدرت رسیدن سلجوقیان شدت یافت و قبایل ترکمان بعنوان پدیده‌ای ناهمگون با ساختار اقتصادی - اجتماعی در سراسر امپراطوری سلجوقیان پراکنده شدند. با وجود کمبود اطلاعات در این زمینه، سعی شده نقش آنها در ایجاد نابسامانیهای سیاسی - اجتماعی تبیین شود.

پ - تاء شیر روابط سیاسی سلجوقیان با خلفای عباسی در فیروپاشی حکومت آنها

سلجوقیان نخست با تاء پید خلفای عباسی برارزیکه قدرت تکیه زنند اما اینککه این حسن روابط چرا و تا چه حدی دوام پیدا کرد و چرا و چگونه توانست از عوامل اصلی فیروپاشی سلجوقیان باشد بحث بسیار جالبی است که در جای خود به آن پرداخته می شود.

ت - نقش اسماعیلیان نزاری در فیروپاشی نظام حکومتی سلجوقیان

تشکیل فرقه اسماعیلیه نزاری در اوج قدرت سلجوقیان یکی از حوادث جالب تاریخ ایران است، که با وجود توجه نسبتاً " خوب محققین به آن کمتر از دیدی که مدنظر این پایان نامه است مورد توجه قرار گرفته است. زمیندها و علل شکل گیری و نحوه مبارزه آنها با حکومت سلجوقیان و در نهایت نقش آنها در فیروپاشی حکومت سلجوقیان از دیگر موضوعهای مورد بحث این تحقیق می باشد.

ث - اقطاعداری و تاء شیرات اقتصادی سیاسی آن در فیروپاشی حکومت سلجوقیان

پدیده اقطاعداری اگر چه از قرون قبل از حکومت سلجوقیان مرسوم بوده در این زمان شکل جدیدی به خود گرفت. نقش آن در حیات اقتصادی - سیاسی ایران و تاء شیری که در ضعف اقتصادی - سیاسی حکومت مرکزی داشت تا حد امکان مورد بررسی قرار گرفته است.

ج - نقش اتابکان و امرا در فروپاشی حکومت سلجوقیان
 در ساختار سیاسی حکومت سلجوقیان پدیده‌ای به نام منصب اتابکی
 شایان توجه است. تاء شیرات مثبت و منفی این پدیده بر اقتدار سلجوقیان
 موضوع دیگری است که در انتهای کار این تحقیق مورد توجه قرار گرفت
 و سعی در مشخص کردن نقش آن در فروپاشی حکومت سلجوقیان شده است.
 چون در این پایان نامه با دیدی جدید به مسائل تاریخی نگاه
 شده است نگارنده با مشکلات متعددی از جهات تهیه منابع و تلفیق موضوعات
 تاریخی با مباحث اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، مواجه است و با وجود نا-
 رسائیه‌ها و ضعفها امید است شروعی برای کارهای آینده و کسانی باشد که
 بنا دارند از دیدی نو و پویا به تاریخ این مرز و بوم نگاه کنند.
 در اینجا از اساتید محترم جناب آقای دکتر محمد اسماعیل رضوانی
 و دکتر علی اصغر مصدق رشتی که با عنوان اساتید راهنما و مشاور مزاحمت
 های مکرر نگارنده را تحمل نمودند و از راهنماییهای ارزشمند خود
 بهره‌مند ساختند کمال تقدیر و تشکر به عمل می‌آید. همچنین از خوانندگان
 محترم تقاضا مند است نگارنده را از نظرات اصلاحی خود بی نصیب نسازند.

والسلام

حجت‌الله ایزدی

۷۲/۴/۱۰

بررسی و نقد منابع

در تهیه متن موجود ، منابع تاریخی شکل گرفته در طول قرن پنجم ششم و اوایل قرن هفتم هجری مورد توجه خاص قرار گرفته است . اگر چه حاکمیت سلسلهٔ سلجوقیان با پیروزی نهایی آنها بر سلطان مسعود غزنوی در سال (۴۳۱ ه.ق) در جنگ دندانه‌نقان استقرار یافت و در سال (۵۹۰ ه.ق) در ری با کشته شدن طغرل سوم به دست علاءالدین تکش خاتمه یافت ، اما به لحاظ ضرورت تحلیل بعضی از مسائل ناچار حوادث از سال ورود ترکمانان (۳۷۵ ه.ق) به خراسان در قالب جمعیت‌های ایلی مورد بررسی قرار گرفت و در ابعاد اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی بررسی خیلی از مسائل از زمان حاکمیت آل بویه در ایران مورد توجه قرار گرفت و چون هدف از تدوین پایان نامه موجود بررسی عوامل سقوط سلجوقیان است و این عوامل در ابعاد مختلف سیاسی اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی مطرح بوده است . لذا در پیگیری و تحقیق موضوعهای فوق به منابع مختلف (تاریخی ، سیاسی ، فقهی ...) مراجعه شده است زیرا گاهی از یک کتاب اخلاقی یا فقهی نکات بسیار ارزشمندی بدست آمده که این نکات در هیچ کتاب تاریخی یافت نمی شود .

منابع این پایان نامه به سه دسته کلی تقسیم شده است که عبارتند

از :

الف - منابع دست اول : این منابع شامل کلیه اطلاعاتی است که در زمینه های مختلف از دو قرن پنجم و ششم و اوایل قرن هفتم باقی مانده است . مثلاً "زین الاخبار" که در حدود سال (۴۴۰ ه.ق) نوشته شده است از جهت نحوهٔ به قدرت رسیدن سلجوقیان در لیست منابع دست اول قرار می گیرد .

و از طرف دیگر کتاب "الکامل فی التاریخ" نوشته ابن الاثیر متوفی (۵۳۰ ه.ق) اگر چه بر اساس ۳۲ منبع قبل از خودش نوشته شده است، اما در خصوص حوادث سالهای آخر حکومت سلجوقیان بعنوان منبعی دست اول محسوب می شود. در باره منابع دست اول طی دسته بندی دقیق تر بعداً بحث خواهد شد.

ب - منابع دست دوم: این منابع عبارتند از آثار و کتابهای تاریخی که با گذشت یک نسل بعد از فروپاشی سلجوقیان نوشته شده است، اگر چه منابع دست دوم عموماً "ارزش منابع دست اول را ندارند، اما در بعضی از زمینه ها به دلیل اینکه منابع دست اول مورد استفاده این مورخین از بین رفته و به دست ما نرسیده است و یا اینکه بعضی از منابع کار تاریخ نگاری از دسترس مورخین هم عصر سلجوقیان خارج بوده ولی حوادث تاریخی بعداً این اطلاعات ارزشمند را در اختیار مورخین قرار داده است. لذا بعضی مواقع از جهتی یک منبع دست دوم ارزشی بیش از منابع دست اول خواهد داشت مثلاً" اگر چه تاریخ جهانگشای عظاملک جوینی در سال (۶۵۸ ه.ق) یعنی ۶۸ سال بعد از فروپاشی سلجوقیان نوشته شده است، اما به دلیل دست یافتن جوینی به منابع تاریخ فرقه اسماعیلیه که قریب دو قرن در قلاع آنها محبوس بودند نکات بسیار ارزشمندی را در خصوص این فرقه در جلد سوم کتاب خود آورده است که در منابع دست اول یافت نمی شود.

ج - مطالعات و تحقیقات: این آثار عبارتند از پژوهشهایی که بر اساس منابع دست اول و دوم انجام شده اند. اگر چه عمدتاً با وجود منابع

۱- شاکر مصطفی: التاریخ العربی و الموءر خون، دارالعلم للملایین

دست اول و دوم ارجاع دادن به این منابع ارزش تحقیق را کاهش می دهد. اما در بعضی مواقع از نتایج به دست آمده در پژوهشهای گذشته بسیار دیدی انتقادی می شود در تحقیق جدید استفاده کرد. . .
انواع منابع دست اول :

۱- کتب تاریخی : این منابع عبارتند از کتابهایی که هدف نویسنده از نوشتن آنها به رشته تحریر درآوردن حوادث تاریخی بوده است ، که این منابع خود به سه دسته تقسیم می شوند :

الف- تاریخهای سلسله‌ای : این منابع عبارتند از کتابهایی که هدف آنها بیان تاریخ سلسله‌ای خاص بوده است . کتاب سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری و " اخبار الدوله السلجوقیه " صدرالدین الحسینی و راحه الصدور و آیه السرور تالیف راوندی (محمد بن علی بن سلیمان) از منابع مهم این دسته هستند . دو کتاب زین الاخبار تالیف ابوسعید عبدالحی بن الضحاک گردیزی و تاریخ بیهقی ، تالیف خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی اگر چه تاریخ سلسله غزنویان را به رشته تحریر درآورده اند اما در خصوص موضوع این پایان نامه حاوی مطالب بسیار ارزشمندی هستند .

ب- تاریخهای محلی : این قبیل کتابها اگر چه حوادث مربوط به یک ایالت یا سلسله حاکم در آن ایالت را نوشته اند و در خصوص کل دوره سلجوقیان در ابعاد مختلف اطلاعاتی در اختیار پژوهشگر قرار نمی دهند اما از آنجا که نسبت به حوادث در یک محل توجه خاص داشته اند نوعاً در این کتابها اطلاعات بسیار ارزشمندی از مسائل اجتماعی فرهنگی و اقتصادی وجود دارد که در دیگر منابع کمتر یافت می شود . بعضی از این قبیل منابع مورد استفاده این پایان نامه عبارتند از : تاریخ سلجوقیان کرمان نوشته محمد بن ابراهیم ، تاریخ سیستان از مؤلف گمنام و تاریخ بخارا نوشته ابوبکر محمد بن جعفر نرخی . اگر چه اصل کتاب تاریخ

بخارا در نیمه اول قرن چهارم نوشته شده است ، اما هنگامیکه احمد بن محمد بن نصر القبادی در سال ۵۲۲ اقدام به ترجمه آن از عربی به فارسی کرد ، ضمن حذف بعضی از مطالب که به نظر مترجم زاید آمده مطالب بسیار مفیدی به متن اضافه کرده است . در سال (۵۷۴ ه.ق) فردی به نام محمد بن زفر بن عمر ترجمه قبادی را خلاصه کرده و پس از او نیز فرد ناشناسی در کتاب دست برده و مطالبی در خصوص تسخیر بخارا به دست مغولی بر آن افزوده است ^۱ . از دیگر منابع این دسته می توان خاتمه یمینی یا حوادث ایام را نیز نام برد ، که به قلم ابوظفر ناصح بن ظفر جرفادق^ن در سال (۶۰۳ ه.ق) نوشته شده است . این متن حاوی مطالب بسیار ارزشمندی در خصوص اوضاع سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی اواخر دوره سلجوقیان است . ج - تواریخ الوزراء : تعدادی از منابع به جا مانده از دوره سلجوقیان^ن که از منابع اصلی تاریخ این دوره هستند کتابهایی هستند که به وسیله افرادی آشنای با امور دیوانی و احوال وزراء و دیوانسالاری با عنوان تاریخ الوزراء تدوین شده است . در این کتابها در خصوص سیستم اداری - آن زمان و عملکرد دیوانسالاران و وزراء مطالبی ثبت شده که در دیگر منابع تاریخ این دوره یافت نمی شود . یکی از مهمترین این نوع کتابها کتاب " زبدة النصره و نخبه العصرة " از بندگان اصفهانی است . اصل این کتاب با نام " نفثة المصدور في فتور زمان صدور و الصدور زمان الفتور " از شرفالدین ابونصر انوشیروان بن خالد کاشانی متوفی (۵۳۲ ه.ق) بوده است که با اضافاتی به اصل کتاب نخست توسط عماد اصفهانی

۱- ابوبکر محمد بن جعفر، نرشخی : تاریخ بخارا ، تصحیح و تحشیه مدرس - رضوی ، چاپخانه سنایی ، تهران ، ۱۳۱۷ ، مقدمه مصحح

و سپس بنداری اصفهانی به شکل کتاب موجود در آمده است . کتاب دیگر از این دسته ، تاریخ الوزراء اثر نجم الدین ابوالرجاء قمی است که در سال (۵۸۴ ه.ق) نگارش یافته است . این کتاب را می توان تلاشی در ادامه کار انوشیروان خالد دانست زیرا حوادث را از جایی که کتاب نفیخته المصدور ختم می شود شروع کرده است . از دیگر منابع این دسته کتاب " تحفة الامراء فی تاریخ الوزراء " از ابوالحسن الهلال الصابی (متوفی ۴۴۸ ه.ق) است .

د - تاریخهای عمومی : دسته دیگری از کتب تاریخی که مورد استفاده این تحقیق قرار گرفته تاریخهای عمومی است . از جمله این منابع کتاب " الکامل فی التاریخ " نوشته ابوالحسن علی بن ابوبکر معروف به ابن الاثیر (متوفی ۶۲۵ ه.ق) است . اگر چه هدف نویسنده تاءلیف تاریخی عمومی بوده است اما راجع به حوادث آخر دوره سلجوقیان در این کتاب مطالب مفیدی به عنوان منبع دست اول وجود دارد . جامع التواریخ نوشته رشیدالدین فضل الله (متوفی ۷۱۸ ه.ق) از دیگر منابع قابل ذکر در این دسته است اگر چه این کتاب تاریخی عمومی است و فصل مربوط سلجوقیان آن گرفته شده از منابع متقدم از جمله سلجوقنامه است ، اما در خصوص تاریخ اسماعیلیان که از منابع بدست آمده از قلعه الموت استفاده شده ، مطالبی وجود دارد که در منابع دیگر کمتر قابل دسترسی است .

۲- کتابهایی که با اهداف سیاسی تاءلیف شده اند ، منابع مهم دیگر این دوره کتابهایی هستند که به منظور ارائه شیوهء ملکداری تدوین شده اند این کتابها اگر چه از حیث نقل حوادث تاریخی ارزش چندانی ندارند و بعضا هنگامی که حوادث را بعنوان شاهد مثال نقل کرده اند دچار اشتباه شده اند ، اما از آنجا که هدف این پایان نامه تاریخ نگاری نبوده بلکه در صدد تحلیل و تعلیل پدیده های تاریخی است ، در آن از این قبیل کتابها استفاده

زیادی شده است. برخی از این کتابها عبارتند از: "سیاست نامه" اثر
خواجه نظام الملک (متوفی ۴۸۵ ه.ق)، "نصیحه الملوک" اثر امام
محمد غزالی تدوین شده در سال (۵۰۵ ه.ق) و "اغراض السیاقی^{سنة} اعراض الریاسته"
الریاسته" تدوین شده در سال (۵۵۲ ه.ق)، اثر محمد بن علی الظهیری
الکاتب السمرقندی.

۳- سفرنامه‌ها: سفرنامه‌ها دسته دیگری از منابع مورد استفاده این
تحقیق هستند. سفرنامه نویسان طی مسافرت‌هایی که در نقاط مختلف ایران
داشته‌اند، مطالبی را که به تشخیص خود قابل ثبت یافته‌اند به رشته
تحریر درآورده‌اند. صاحبان این آثار مسائل مختلف سیاسی، اجتماعی
فرهنگی و اقتصادی را که از دید مورخان پنهان مانده آورده‌اند که اطلاع
از این مطالب کمک ارزشمندی به تحلیل اوضاع آن روزگار می‌نماید مهمتر
اثر از این دسته "سفرنامه ناصر خسرو" تدوین شده در سال (۴۴۴ ه.ق)
است.

۴- کتابهای ادبی: دسته دیگر منابع استفاده شده در این پایان نامه
کتابهای ادبی است که این منابع دو نوع هستند.

الف: نامه های ادبی که اثر دبیران زبردست دربار پادشاهان است که به
منظور اینکه آثار فصاحت و بلاغت خود را بعنوان الگو برای دیگر دبیران
به یادگار بگذارند، بعضی از این نامه‌ها را در مجموعه‌هایی تدوین کرده‌اند.
اگر چه هدف این مجموعه‌ها بیان حوادث تاریخی نیست، اما حاوی نکات
تاریخی مهمی هستند. بعضی از آنها عبارتند از: "عتبه الکتبه" به
قلم موءید الدوله منتجب‌الدین بدیع‌اتابک الجوینی، دبیر دیوان سلطان
سنجر و "التوسل الی الترسل" اثر بهاء‌الدین موءید بغدادی، متوفی
(۵۸۸ ه.ق) منشی علاء‌الدین تکش‌خوارزمشاه.

ب: دیوانهای اشعار: نوع دیگر از منابع این دسته دیوانهای اشعار

باقی مانده از این دوره است. اگر چه شعرا در سرودن اشعار خود درصدد تنظیم کتابی تاریخی نبوده‌اند، اما در این دیوانها نکات جالبی در خصوص وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوره وجود دارد. یکی از این آثار دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی متوفی (۴۷۱ ه.ق) است ناصر خسرو از مخالفین حکومت سلجوقیان بود و به لحاظ عقیدتی از بزرگان اسماعیلی و حجت خراسان بود، از اشعار وی در زمینه‌های سیاسی - اجتماعی و دینی استفاده‌هایی در تدوین این پایان نامه شده است. دیوان دیگری که می‌تواند یکی از منابع تاریخ سیاسی این دوره باشد دیوان اشعار امیر معزی، امیر الشعرا دربار ملکشاه است. او از خود هنر جالبی در به شعر کشیدن وقایع تاریخی نشان داده است. اگر چه او به مدیحه سرایی سلاطین و وزیران مشهور است، اما اشعار وی در خیلی از موارد ترسیم دقیق شخصیت افراد و نقش آنها در حکومت سلجوقیان است.

۵- منابع کلامی: از آنجا که بخشی از بحرانهای آن زمان بحرانهای دینی بوده است برای ریشه یابی این بحرانها و نتایج آنها کتابهای "فضائل الانام" امام محمد غزالی، "النقض" عبد الجلیل قزوینی،^{ده} "روضه التسلیم" جواجه نصیر الدین طوسی و وجه الدین ناصر خسرو مورد استفا قرار گرفته اند. همچنین چون علمای دین به دنبال توجیه فقهی بعضی از پدیده‌های تاریخی آن زمان مثل خلافت، سلطنت، نحوه وصل مالیاتها و نحوه واگذاری زمینهای اقطاعی بودند، در این خصوص از کتب فقهی آن زمان مثل "احکام السلطانیه" فقیه مشهور محمد بن حسین معروف به ابن الفراء متوفی (۴۵۸ ه.ق) در زمینه اقتصاد و بخصوص اقطاع عدا ری استفاده شده است.

۶- کتب اخلاقی: بعضی از علمای بزرگ و عرفا آن زمان از خود کتاب هایی به یادگار گذاشته‌اند که هدف آنها از تدوین این کتابها تهذیب